

Hüseyin Atay'ın Kur'anî İlkelerle Temellendirdiği Ahlak Anlayışı

Rabiye ÇETİN | <https://orcid.org/0000-0002-4706-0022> | E-Posta: rcetin@ankara.edu.tr

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam, Ankara, Türkiye

Öz

Hüseyin Atay'ın akademik çabasının merkezinde, insanı, içine doğduğu geleneğin tahakkümüne karşı akıl ve Kur'an'a dayanarak özgürleştirme ve özgünleştirme amacı bulunmaktadır. Müslümanların hem bireysel hem de toplumsal anlamda içinde bulunduğu olumsuz durumu tespit, Atay'da ilgili sorunları çözme yönünde bir gayrete dönüşmüştür. O, bu çabasıyla mevcut Müslüman düşünce geleneğinin *hak ve hakikat* zeminine dayanıp dayanmadığını tahkik ve tespit etmeyi hedeflemektedir. Söz konusu tahkik sürecinin metodolojisini, din ile kültür ayrımı oluşturmaktadır. Bu bağlamda Atay'ın avamın, ulemanın ve Kur'an'ın İslam'ı şeklinde yaptığı tasnif, geleneksel din anlayışları içerisinde meşrulaşan yanlışların tespiti ve ayıklanmasına imkân sağlayacak niteliktedir. Ona göre Kur'an, akla, ilme, fitrata, yaşamın farklı boyutlarında insanın karşılaşılabileceği problemlere çözüm sunan bir din getirmektedir. Bu yapıyla Kur'an, insanlara akıl ve fitrat temelinde iradi davranışlarını şekillendirmesi için doğru-yanlış, maruf-münker, sevap-günah kavramları ile belirlenmiş bir ahlak önerisinde bulunmaktadır. Akıl ile din arasında tam bir mutabakat olduğunu kabul eden Atay'ın din anlayışının sacayağını bilgi, iman ve ahlak oluşturmaktadır. Ona göre İslam'ın getirdiği tüm iyilikler ve güzellikler din, dil, renk, etnik köken, coğrafya farkı gözetmeksizin herkesi kuşatacak şekilde adalet ve hakkaniyete, hukuk ve ilkeye göre davranmayı gerektirmektedir. Kur'an'ın amacının, insan ve onun mutluluğu olduğunu belirten Atay, insanın kendini gerçekleştirme ve mutluluğu elde etmesinin iki boyutu olduğunu belirtmektedir. Bu boyutlardan ilki, birey olarak insanın yetkinleşmesi; ikincisi ise toplum içinde hemcinsleri ile olan ilişkisinde adalet temelinde kendi varlığını gerçekleştirebilmesidir. Atay, birey olarak insanın yetkinleşmesini; kendi varlığını borçlu olduğu Yaratıcı'yı bilmesi, tanınması, O'nun dışında hiçbir varlık önünde eğilmemesine, özgür olduğunun farkında olmasına ve Allah'ın verdiği onuru korumasına bağlamaktadır.

Toplumsal boyutta insanın yetkinleşmesinin ise yaşamsal fonksiyonlarını gerçekleştirmek ve ihtiyaçlarını gidermek amacıyla insanın hemcinsleriyle ve doğayla kurduğu ilişkide adalet ilkesine uygun davranmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir.

Bu çalışma Hüseyin Atay'ın, Kur'anî ilkelerden hareketle “İslam” kelimesi üzerine bina ettiği ahlak anlayışını irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Atay'ın bireysel ve toplumsal boyutuyla ahlakî özne olan insanın yapıp etmelerine yön veren bilgi-iman ilişkisine dair görüşleri, Kur'an'da insan doğasına uygun bir formda sunulan ahlakî kök değerler çerçevesinde ele alınmıştır. Hüseyin Atay'ın ahlak anlayışını ortaya koyabilmek için düşünürün ilgili metinleri esas alınmıştır. Literatürün sistematik olarak analiz edilmesi ve temalara ulaşılabilmesi için nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tercih edilmiştir. İçerik analizi sonucunda ise Hüseyin Atay'ın ahlaka yönelik doğruluk- dürüstlük, adalet, ödül-yarar-evrensellik, emr-i bil ma'ruf nehyi ani'l-münker ilkeleri doğrultusunda Kur'anî bir temellendirme yaptığı ve otodeterminist bir ahlak anlayışına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler

Kelam, Ahlak, İslam, Kur'an, Bilgi, İman, Hüseyin Atay.

Atıf Bilgisi

Çetin, Rabiye. "Hüseyin Atay'ın Kur'anî İlkelerle Temellendirdiği Ahlak Anlayışı". Dini Araştırmalar 66 (Haziran 2024) 1-37. <https://doi.org/10.15745/da.1468061>

Geliş Tarihi	14.04.2024
Kabul Tarihi	18.05.2024
Yayın Tarihi	28.06.2024
Değerlendirme	iki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	diniaraştırmalar98@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Huseyin Atay's Understanding of Morality Based on Quranic Principles

Rabiye ÇETİN | <https://orcid.org/0000-0002-4706-0022> | Email: rcetin@ankara.edu.tr

Ankara University, Faculty of Divinity, Kalam, Ankara, Türkiye

Abstract

At the center of Huseyin Atay's academic endeavor is the aim of liberating and authenticating man against the domination of the tradition into which he was born, based on reason and the Qur'an. Identifying the negative situation in which Muslims find themselves both individually and socially has turned into an effort to solve the related problems. In this endeavor, he aims to analyze and determine whether the existing tradition of Muslim thought is based on the ground of truth and reality. The methodology of this investigation process is based on the distinction between religion and culture. In this context, Atay's classification of the Islam of the commons, the ulema and the Qur'an is of a nature that will enable the detection and elimination of the mistakes legitimized within traditional understandings of religion. According to him, the Qur'an brings a religion that offers solutions to reason, knowledge, nature, and the problems that human beings may encounter in different dimensions of their lives. The pillars of Huseyin Atay's understanding of religion are knowledge, faith and morality, recognizing that there is a complete reconciliation between reason and religion. According to him, all the goodness and beauty brought by Islam requires acting in accordance with justice and equity, law and principle, encompassing everyone regardless of religion, language, color, ethnicity and geography. Atay, who defines Islam in its root meaning as "the good human project", states that this is the purpose for which the religion was sent. Atay thinks that the word Islam, in the sense of "good human project", is chosen in the Qur'an for a special purpose, and that the goal of this choice is to unite all human beings in goodness and beauty and to bring them to peace. Atay thinks that the word Islam, in the sense of "good human project", is chosen in the Qur'an for a special purpose, and that the goal of this choice is to unite all human beings in goodness and beauty and to bring them to peace. Atay states that there are two dimensions to man's self-

realization and achievement of happiness. The first of these dimensions is man's self-actualization as an individual, and the second is the realization of his existence in society on the basis of justice in his relations with both sexes. He attributes the perfection of the human being as an individual to knowing and recognizing the Creator to whom he owes his existence, not bowing down before any being other than Him, and preserving the dignity given to him by God who has made him free. In the social dimension, he argues that the perfection of the human being is possible by acting in accordance with the principle of justice in the relations that human beings establish with their sexes and nature in order to fulfill their vital functions and satisfy their needs.

This study aims to examine Prof. Dr. Huseyin Atay's understanding of morality based on the word "Islam" based on Qur'anic principles. In this framework, Atay's views on the relationship between knowledge and faith, which directs the actions of human beings as moral subjects with their individual and social dimensions, are discussed within the framework of moral root values presented in the Qur'an in a form suitable for human nature. To understand Huseyin Atay's ethical perspective, his relevant texts were analyzed using document analysis, a qualitative research method. The analysis revealed that Atay's ethics are grounded in Qur'anic principles, emphasizing righteousness, honesty, justice, reward-benefit-universality, and the promotion of good and prevention of evil and had an autodeterminist understanding of morality.

Keywords

Kalam, Morality, Islam, The Quran, Knowledge, Faith, Huseyin Atay.

Citation

Çetin, Rabiye. "Huseyin Atay's Understanding of Morality Based on Quranic Principles". Religious Studies 66 (June 2024), 1-37. <https://doi.org/10.15745/da.1468061>

Date of Submission	14.04.2024
Date of Acceptance	18.05.2024
Date of Publication	28.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastirmalar98@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnsan varlığının en önemli edimi olarak kabul edilen kültür, insanın tüm yetileri ile kendini var ettiği bir alan olmasının yanı sıra kendisini belirleyen, şekillendiren yeri geldiğinde ürettiği kalıpları aşmak için ciddi mücadele verdiği bir yapıya dönüşmektedir. Bu yönüyle kültür, insanı hem var kılan hem de sınırlayan bir yapıya sahiptir. Kültürün sınırlayıcı boyutu, özellikle sonraki nesillerin olağan akışın dışında bir şekilde kendini var etme çabasında görülmektedir.¹ Meşrulaşan ve meşrulaştıkları ölçüde mutlaklaşan kültürel kodları sorgulamak, kişiyi köksüzlük sorunu ile karşı karşıya getirmektedir. Özellikle kültürel dinî yapıyı sorgulamaya yönelik her girişim, onaylanmama, ötekileştirilme hatta sapkınlık ithamı ile karşı karşıya kalmaktadır. “Sapkınlık” özel olarak kültürel dinî anlayışı sorgulama girişimine karşılık gelmektedir. Dinî kültürel kodlara dair sorgulama faaliyeti veya yaygın dinî kabullerin dışında bir görüşün ileri sürülmesi mevcut anlayış için tehdit olarak algılanmakta, mücadele edilmesi gereken bir fikir olarak addedilmektedir. Bu durum kendini dindar olarak tanımlayan herkesin, din ile kurduğu ilişkinin mahiyetine dair ilmî bir sorgulamada bulunmasının gerekliliğini göstermektedir.

Sahip olunan din kültürünün bilgiye dayalı olarak sorgulanması, Kur'an'ın mü'minlerden beklediği öncelikli faaliyet² olmasına rağmen süreç içerisinde ortaya çıkan anlayışların, mezheplere dönüşmesi ve bu anlayışların devletin resmi mezhebi haline gelerek kurumsallaşması, mezhebî anlayış ve tasavvurların tek doğru din anlayışı olarak kabul edilmesine ve sunulmasına sebep olmuştur. Mezhep imamlarının, yaşadığı tarihi kesitin imkanları, şartları, ihtiyaçları ve sorunları çerçevesinde Kur'an ve Sünnet ile kurdukları ilişki sonucunda ortaya çıkan, anlayışlarının her dönemde geçerli olan sahih din anlayışı olarak kabul edilmesi, sonraki dönemleri de belirlemiştir. Bu durum müteakip nesillerde, değişen

¹ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986), 156; Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 68-73, 135-137.

² el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; Hûd 11/62, 87; el-Enbiyâ 21/52-54.

şartları, ortaya çıkan ihtiyaçları, sorunları ve imkanları fark etme konusunda bir duyarsızlığın ve direncin oluşmasına sebep olmuştur. Tarihi süreçte Müslümanların zihnini çevreleyen bu anlayış, Kur'an ile kurulması gereken ilişkinin Müslüman gelenek ile kurulması üzerinden meşruiyet kazanmıştır.³ Söz konusu kültürel katmanlar çerçevesinde oluşan zihniyetin ürünü olan mevcut din anlayışının, yaşanan gerçekliğe tekabül etmediğine ilişkin tartışmalar on dokuzuncu yüzyılda dini düşüncenin yenilenmesi ihtiyacının farklı Müslüman coğrafyalarda sıklıkla dile getirilmesine yol açmıştır. Yenilenme çabasının merkezinde, din ile din anlayışının farklılığına yapılan ısrarlı vurgu bulunmaktadır. Bu bağlamda Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz durumun dinlerinden değil din anlayışlarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Mevcut koşullarda yapılması gereken, Müslümanların dine dair anlayışlarının düzeltilmesidir. Bu düşünce özellikle yeni ilm-i kelim çalışmalarını harekete geçiren önemli bir saik olmuştur. Bu çalışmalar dinin üzerine inşa edildiği inanç, ibadet ve ahlakı içeren düşüncelerin üretilmesine sebebiyet vermiştir.

Dini düşüncenin yenilenmesine yönelik olarak Osmanlı'nın son döneminde başlayan çabanın Cumhuriyet döneminde de devam ettiği görülmektedir. Dini düşüncenin yenilenmesi gibi oldukça tartışmalı ve zor faaliyetin Cumhuriyet dönemindeki en önemli temsilcisi Hüseyin Atay'dır. Eleştirel düşünme ve sorgulama, Atay'ın zihin dünyasının iki temel parametresini oluşturmaktadır. Zira onun ilmî birikiminin dayandığı, dinî ve ilmî gelenekle ilişkisini belirleyen entelektüel ilke, kitaplara mahkûm olmak değil hâkim olmaktır. O, akıl ve Kur'an temelinde şimdi ve geleceği kurgulamayı amaçlamaktadır. Belirli bir zaman diliminin ürünü olmaları ve nakledilmeleri dolayısıyla hadislerin kritik edilmesini gerekli

³ "Aklî ve Kur'anî düşünme" merkezli tartışılmayan her unsurun değer kaybetmeye mahkûm oluşundan hareket eden ve baskı aracına dönüşen Müslüman geleneğe, değer temelli karşı duruşun yapı-kodlarının neler olabileceğini irdeleyen bir çalışma için bk. Tuğba Günel, "Kelam İlminin Klasik Entelektüel Karakteristiğinin Akademideki Fikrî Tezahürü: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi", *Cumhuriyetin 100. Yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Bilimsel Hayata Katkısı*, ed. İrfan Aycan, Esra Gözeler, Nurullah Yazar (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023), 76-85.

gördüğü gibi geçmişi de bir norm kaynağı olarak kabul etmeyen Atay, halihazırda yaşanan dindarlığı Kur'anî ilkelerden uzak bir İslam anlayışı olarak nitelendirmekte ve söz konusu geleneksel yapıda meşrulaşan yanlışların belirlenerek ayıklanması gerektiğini ifade etmektedir. Hadislerin ve ilk üç neslin söz, fiil ve uygulamalarının zaman içinde meşrulaşması yoluyla yanlışların kemikleştiğini hatta şeriata dönüştüğünü iddia eden Atay, medeniyet inşası için dini düşüncenin yenilenmesini bir zorunluluk olarak görmektedir.⁴

Mensubu olduğu toplumun din kültürünü ve yenilenme anlayışını aşan Atay'ın düşünce kodunu belirleyen temel unsurlardan birini, Kur'an'a dönüş çabası oluşturmaktadır. Bu çaba özgün bir boyuta sahiptir. Zira farklı coğrafya ve zamanlarda kendisinden yaklaşık bir buçuk asır önce başlayan dinî düşünceyi yenileme çabalarında çözümün, selevin anlayışına dönülmesi ile mümkün olacağı iddia ediliyordu.⁵ Buna karşın Atay selevin anlayışına dönüşü, din anlayışının yenilenmesinde bir çözüm olarak görmemiştir. Onun çözümü doğrudan Kur'an'a dönmeyi içermektedir.⁶ Söz konusu çözüm farklılığının sebebi Atay'ın din ve kültür ayırımına dayanmaktadır. Ona göre İslam dini, Kur'an'dan ibarettir. İslam, her asrın insanına, akıl gücü ve bilgi birikimi çerçevesinde ilahi aslı korunan Kur'an'ı, anlama ve yorumlama yetkisi vermiştir. Bu yetki ile hareket eden Müslümanlar, geçmiş ve mevcut nesillerin dini anlamaya yönelik olarak yaptıkları yanlışları tespit ederek düzeltme imkânına sahiptir. Her nesil, Kur'an'ı anlama noktasında eşit yükümlülüktedir.⁷ Bu düşüncesinden hareketle Atay, Kur'an'ı kendi yetkinlikleri ve imkanları ölçüsünde anlamaya ve yorumlamaya çalışırken dinî gelenek ve kültüre de Kur'an anlayışı çerçevesinde eleştiriler yöneltmiştir. Bu bağlamda o,

⁴ Hüseyin Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama* (Ankara: ATAYY Yayınları, 2011), 9-22.

⁵ Söz konusu dönemde seleve dönüş vurgusu ile ön plana çıkan alimler ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 71, Musa Carullah Bigiyef, *Kitabu's-Sünne*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 123; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 302-304; Şerefeddin Yaltkaya, "Mesel-i A'lâ IV", *Mihrab* 1/6 (1340), 170-173.

⁶ Hüseyin Atay, "Ehlu'd-Diraye-Ehlu'r-Rivaye", *Tarihte ve Günümüzde Selevilik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 55-56, 88-90; Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama* (Ankara: ATAYY, 2011), 17-19.

⁷ Hüseyin Atay, "Dünya Barış Projesi veya İslam Manifestosu İdeolojilerin Birleştikleri ve Ayrıştıkları Hususlar", *İslâmî Araştırmalar* 12/3-4 (1999), 332.

Kur'an'da bir iman esası olarak kaderin geçmediği görüşü ile itikâdî geleneğe;⁸ boşanma, kadının şahitliği, hayızlı kadının oruç tutabileceği, kadının sesinin haram olmayışı gibi görüşleri ile fikhî geleneğe;⁹ cinsiyetçi ahlak anlayışının dinen meşrulaştırılmasına, tasavvuf ve tarikat kültüründe meşrulaştırılan pasif ahlak anlayışına,¹⁰ ahlaksız dindar söylemine yol açan düşünce ve eylemlere dair görüşleriyle¹¹ ahlakî geleneğe eleştiriler yöneltmiştir.

İnsanı, içine doğduğu geleneğin tahakkümüne karşı akıl ve Kur'an'a dayanarak özgürleştirmeyi ve özgünleştirmeyi amaçlayan Atay'ın temel motivasyonunu, Müslümanların içinde bulunduğu mevcut durumdan rahatsız olması ve bu duruma bir çözüm bulma isteği ve çabası oluşturmaktadır. O, bu çabasıyla mevcut Müslüman düşünce geleneğinin *hak ve hakikat* zeminine dayanıp dayanmadığını tahkik ve tespit etmeyi hedeflemektedir. Ona göre Kur'an, akla, ilme, fitrata, insan yaşamının farklı boyutlarında karşılaşılabileceği problemlere çözüm sunan bir din getirmektedir.¹² Bu yapıyla Kur'an, insana doğru-yanlış, maruf-münker, sevap-günah kavramları ile belirlenmiş, akıl ve fitrat ile uyumlu bir ahlak önerisinde bulunmaktadır.

Atay, kök anlamından hareket ederek İslam'ı, "iyi insan projesi" olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bu anlamı taşıması bakımından İslam kelimesi özel olarak seçilmiştir. Dinin gönderiliş amacının bütün insanları iyilik ve güzelliklerde birleştirme, barışa kavuşturma olduğunu dile getiren Atay,¹³ bu amacın merkezinde ise gerçeği esas alan dürüstlüğü bulunduğunu ifade etmektedir. Zira Atay, ancak dürüstlük ilkesinde birleşen insanların kişisel, bölgesel, toplumsal çıkarlarından ve tüm aidiyetlerinden ari bir şekilde

⁸ Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu* (Ankara: Atay ve Atay, 2009), 139-155.

⁹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III* (Ankara: Atay Yayınevi, 1997), 20-28, 75-76.

¹⁰ Hüseyin Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V* (Ankara: Semih Ofset, 1995), 106-107; Atay, *Cehaletin Tahsili* (Ankara: ATAY Yayınları, 2011), 67-69, 303-309.

¹¹ Hüseyin Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri* (Ankara: ATAYY, 2015), 56; Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar I-III*, 248; Hüseyin Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar IV* (Ankara: Semih Ofset, 1995), 142.

¹² Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 46-50.

¹³ Hüseyin Atay, *Kur'an'dan Önermeler* (İstanbul: Yurt Yayınları, 1999), 17.

evrensel doğruya yönelebileceklerini belirtmektedir.¹⁴ İslam dininin, ahlak üzerine kurulu olduğuna dikkate çeken Atay, bu kanaatini Hz. Muhammed'in üstün ahlak üzere oluşunu bildiren ayete¹⁵ dayandırmaktadır. Ayrıca bu bağlamda Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Ben ahlakın iyisini tamamlamak ve bütünlemek için peygamber olarak gönderildim."¹⁶ hadisine atıfta bulunmaktadır. İslam'ın ahlakî hedefinin gerçekleşmesinin ahlakî özne olan insanın, Kur'anî ilkeler temelinde yeniden inşası ile mümkün olacağını düşünen Atay'ın ahlak anlayışını, *Kur'an ahlakı* şeklinde isimlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada Hüseyin Atay'ın, "İslam" kelimesi üzerine bina ettiği, bireysel ve toplumsal boyutuyla ahlakî özne olan insanın benlik inşasında Kur'anî kavram ve ilkeleri temel alan ahlak anlayışı ele alınmıştır. Bu bağlama Atay'ın ahlakî özne olarak insana, ahlakî eylemi üzerine bina ettiği bilgi-iman ilişkisine, Kur'an'da insan doğasına uygun bir formda sunulan ahlakî kök değerlere dair görüşleri irdelenmiştir.

1. Ahlakî Özne Olarak İnsan

Canlılık niteliği temel alındığında bitki, hayvan ve insan ortaklaşmakla birlikte her bir varlık bir diğerinden yaşam formu, eylemlerinin doğası ve tarzı bakımından ayrılmaktadır. Şöyle ki karmaşık ve kendi içinde anlamlı toplumsal gruba ait bir kanuna göre hareket eden hayvana kıyasla bitki daha basit yapıya ve grup organizasyonuna sahiptir. Ancak her iki varlık türü de kendi içgüdülerine uygun hareket etmektedirler. Akıllı olması bakımından bitki ve hayvandan ayrılan insan, bitki ve hayvanın doğal olarak uyduğu grup kurallarına uymasının yanı sıra çok yönlü ve özgürce hareket edebilmesine imkân veren irade ve akıl gücüne sahiptir. Bitkiler ve hayvanlar yalnız kendi faydasına uygun olana yönelip buna uygun davranabilirken insan, kendisi ve hemcinslerinin fayda ve zararına olabilecek pek çok davranışı gerçekleştirebilme özgürlüğü, iradesi ve gücüne sahiptir. Bitki ve hayvandan

¹⁴ Atay, *Kur'an'dan Önergeler*, 18.

¹⁵ el-Kalem 68/4.

¹⁶ Ebû Abdillâh İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnavut (Dîmeşk: Dâru'r-risaleti'l-âlemiyye, 1430/2009) "Emr-i bi'l-maruf ve'n-neh-y-i ani'l- münker", 4014; Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar IV*, 141.

farklılaştıran bu nitelikleriyle insan, yapmayı tercih ettiği davranışları hangi amaca binaen seçip yaptığı, eyleminin yol açacağı muhtemel sonuçları düşünüp düşünmediğinden sorumludur¹⁷ İnsan söz konusu sorulara dair cevaplarını, kendi cinsine has başka bir özellik olan anlam ve değer yükleyen yapısı ile oluşturmaktadır. Zira “insan, sadece bir “varlık” olarak var olmaktan çok, bir “oluş”, insanın kendi çabasıyla gerçekleştirmesi gereken bir “iş” olarak”¹⁸ vardır. İnsanın varlığı ile kastedilen, onun insan olma yapısı ve şartları yani potansiyeli/fitratıdır. İnsanın sahip olduğu bu potansiyeli ortaya çıkararak aktüel hale getirmesi, kendi kendini yöneten bir “oluş” olarak insanın kendine has tabiatının ortaya çıkarılmasına matuftur. Bu oluşun iki boyutu vardır; kendi kendinin farkında olan bir oluş ve kendi kendini yöneten bir oluş.¹⁹ Bu iki oluş tarzı tamamen bir inşa süreci olarak insanın kendi kendini yaratma sürecidir. Bu bağlamda yaratma/halk ile ahlak/hulk, huluk arasında sıkı bir ilişki vardır. İslam ahlak literatüründe yaratma-ahlak arasındaki ilişki birçok düşünür tarafından dile getirilmektedir. Bu bilginlerden biri olan İsfehânî'ye göre Allah, iki tür varlık yaratmaktadır. Birinci türdeki varlıklar Allah'ın bizzat yarattığı ve bu yaratma sürecinde kullarına yapacak bir şey bırakmadığı gökyüzü, yeryüzü gibi yaşam alanımızın var edilmesine yönelik yaratmadır. İkinci tür yaratma ise, Allah'ın belirli bir yaratılış üzere var ettiği ve belirli yetiler ve güçlerle donattığı insanı yaratmasıdır. Böylece Allah insanı, özünü bozmadan kendini geliştirerek, değiştirerek, insan olmaya aday bir varlık olarak yaratmıştır.²⁰ Atay'ın da benimsediği bu ayrıma göre, insanın iki türlü yaratılışı vardır. İlki insanın et, kan, kemik ve kas yığınınından meydana gelen maddi/bedeni yaratılışıdır. Bedeni yaratılış ve yaşayış konusunda insanın tercih hakkı olmadığı gibi diğer canlılarla ortaklaştığı bu yapısında tabiat

¹⁷ Hüseyin Atay, “Müslümanın Günlüğü I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1996), 3-4.

¹⁸ W.H. Werkmeister, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, çev. A. Turan Oflazoğlu (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1959), 11.

¹⁹ Werkmeister, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, 11.

²⁰ Ragıp el- İsfehani, *ez- Zeria İla Mekarimi'ş- Şeria* (Kahire: Daru'l-Vefa, 1987), 113-116.

kanunlarına uyması zorunludur. İnsanın ikinci yaratılışı ise iradi eylemleri ile var ettiği ahlakî varlığıdır.²¹

İnsanın kendisini ahlakî varlık olarak inşa etme süreci kendi varlığının farkına vardığı zamana kadar geri gider. Diğer bir ifade ile başka bir varlık olarak kendinin farkına varması, yapabilecekleri ve yapamayacaklarına ilişkin bilincini oluşturması ve geliştirmesi sürecin ilk aşamasını oluşturur. Her çeşit uyarana gittikçe seçici tepkiler vererek kendini ve nesnelere tanıyan insan, zaman içinde kendinin ve bir parçası olduğu dünyanın farkına varırken aynı zamanda bu dünyaya uymaya çalışır. İnsan, olumlu-olumsuz duygularla uyarılarak, yönetilerek, itki-neden bağının bilincine vararak kişi olma yolunda ilerler.²² İnsan bu süreçte kendini tanıdıkça kendini düzenlemekte ve kendini, kendi kendini yöneten bir oluş olarak gerçekleştirmektedir. Kendi kendine eylemde bulunan yaratıcı bir varlık olarak insan, “dünyayı yorumlar, varlığının dayandığı şartlardan bazısını değiştirerek kendi yorumlarına uygun eylemlerde bulunur.”²³ Eylemlere dair yapılacaklar, yapılmayacaklar şeklinde biçtiği değer insanın *yapan ben* ve *yaşayan ben* olarak yaşam sürecinin öznesi, değerlendirilen/değer biçilen ben olarak da nesnesi olmasını ifade etmektedir. İnsanın söz konusu yapısı yaratılıştan sahip olduğu doğa ile doğasını yönlendirip yöneterek var ettiği ahlakî yapısı arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Atay, maddi yaratılışından ayrı olarak insanın akıllı, özgür, sorumlu bir varlık olmasının yanı sıra kutsal değerleri haiz ve bu değerlere uygun davranışları huy edinerek sevinç ve huzur içinde yapabilecek, değer duygusu ve değerler sistemine sahip bir varlık olarak yaratıldığını ifade etmektedir.²⁴ Atay, insanın ikinci yaratılışının müsebbibi olarak insanın sahip olduğu özgür iradeye vurgu

²¹ Atay, *Kur’ana Göre Araştırmalar IV*, 140-141. İsfehânî ve Atay’ın kabul ettiği bu ayrım, Galen’in ahlak konusunda Müslüman düşünce geleneğini etkileyen tasnifine dayandığı söylenebilir. Galen, “Muhtasarun min Kitâbi’l-Ahlâk”, *Islamic Philosophy: 100/Galen in the Arabic Philosophical Tradition Texts and Studies*, ed. Fuat Sezgin, haz. Paul Kraus (Frankfurt: Institute for the History of Arabic- Islamic Science, 2000), 31, 47, 49.

²² Werkmeister, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, 15.

²³ Werkmeister, *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*, 24.

²⁴ Atay, *Kur’ana Göre Araştırmalar IV*, 140-141.

yapmaktadır. İradi fiiller sürekli tekrar edilerek kişi için bir melekeye dönüştüğü gibi bir gelenek haline de gelmektedir. Nitekim Atay'a göre ahlak, iradi fiilleri ve kazandığı yetenekleri ile insanın, sosyal varlığını kendi kendine var etmesidir.²⁵ Bu ahlak tanımı ahlakın dayandığı temel parametreleri de içermektedir. Bu parametrelerden ilki *eyleyen olarak insan*, ikincisi *eylemin sebebi olan özgür irade* üçüncü olarak ise *ilişkiler ağı içerisinde gerçekleşen ahlaki eylemin var ettiği insanın sosyal varlığıdır*.

Ahlakın söz konusu parametreleri, insanın değer ve anlam dünyası ile ilişkilidir. İnsan eylemleriyle, eylemlerinin ürünleriyle dünyaya anlam kattığı gibi bazı eylemleriyle de anlam kaybına neden olmaktadır. Bu bakımdan bir tür anlamlandırma süreci olarak tanımlayabileceğimiz yaşam hem özne hem de nesne olarak insanı barındırmaktadır. Her anlamlandırmada; “anlamı gören insan olduğu gibi, anlamlı görülen de insanla ilgili olup bitendir.”²⁶ Bu yönüyle insan anlamlı bulduğu, anlam yüklediği davranışları iradi olarak yaptığı gibi anlamsız bulduğu davranışları yapmaktan da iradi olarak kaçınmaktadır. Zira insanın iradi tercihlerine dair değerlendirme ifadeleri olan iyi ve kötüyü aynı derecede içeren ahlak çift kutuplu bir anlam alanına sahiptir.²⁷ Atay, kendisinin ve başkalarının davranışlarına değer biçen ahlak varlığı olarak insanın, doğasına yabancılaşmadan kendini var edebilmesi ve mutlu olabilmesinin iki boyutu olduğunu ifade etmektedir. Bu boyutlardan ilki, birey olarak insanın yetkinleşmesi; ikincisi ise toplum içinde hemcinsleri ile olan ilişkisinde adalet temelinde kendi varlığını gerçekleştirebilmesidir. Birey olarak insanın yetkinleşmesi; kendi varlığını borçlu olduğu yaratıcıyı bilmesi, tanınması, O'nun dışında hiçbir varlık önünde eğilmemesi ve kendisini özgür kılan Allah'ın verdiği onuru korumasına bağlıdır. Toplumsal yaşamda insanın yetkinleşmesi ise yaşamsal fonksiyonlarını gerçekleştirmek ve ihtiyaçlarını gidermek amacıyla insanın hemcinsleriyle ve doğayla

²⁵ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 114.

²⁶ Harun Tepe, “Değer ve Anlam: Değerler Anlamlı mıdır?”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2009), 8.

²⁷ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 113.

kurduğu ilişkide adalet ilkesine uygun davranmasına bağlıdır.²⁸ Başka bir ifade ile insandan beklenen ilk ahlaki sorumluluk, *kendi varlığını borçlu olduğu ahlaki faili keşfetmesi ve bu keşfin gereklerini yerine getirmesidir.*

Bu bağlamda Atay'ın dikkat çektiği önemli nokta şudur: Kişiyi özgürce hareket etme imkanına sahip kılan ve doğruyu yapmak kadar yanlış da yapma konusunda eşit imkana sahip olan irade nasıl yönlendirilecektir? İnsanın kararına bağlı olarak gerçekleşen eylemlerde karar sürecini belirleyen etmenler önem arz etmektedir.²⁹ İnsanı, değişik, karmaşık ve anlaşılması zor güçlerin çatıştığı bir varlık olarak niteleyen Atay, söz konusu çatışmacı doğanın, insanın iradesini yanlış yönde kullanılmasına sebep olduğunu belirtmektedir. İnsan iradesinin yanlış kullanımının kişiye ve mensubu olduğu topluma telafisi güç yıkımlar getirebileceğine işaret ederek Atay, insan iradesini iyi ve doğruya yönlendirebilecek bir gücün önemine dikkat çekmektedir. Atay'a göre bu güç, herhangi bir baskı ve zorlama olmaksızın insan iradesi üzerinde teşvik edici ve destekleyici etkiye sahip olan vahiydir.³⁰

Atay, Allah'ın insanın iradesini iyi, doğru ve güzeli istemeye ve yapmaya yönlendirmek için insanlık tarihinin belli kesitlerinde gönderdiği vahiyle tarihe müdahale edişini, O'nun insana verdiği değerlerin önemli bir göstergesi olarak kabul etmektedir. Yarattığı varlıklar arasında sadece insana hitap etmesini, insanı Allah'ı anlayabilecek yetilerle donatmasını ve O'nu takdir edebilecek bir seviyeye yükseltmesini bu değerlerin ifadesi olarak anlamaktadır.³¹ Bu bağlamda Atay, diğer canlı varlıklarla aynı özden yaratılan insana has olarak Kur'an'da "Ey Ademoğlu",³² "Ey insanlar"³³ şeklinde seslenilmesini, dünyaya egemen

²⁸ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 93-94.

²⁹ Hüseyin Atay, *İrade ve Hürriyet* (Ankara: Atay ve Atay, 2002), 49-50; Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 42-44.

³⁰ Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50.

³¹ Hüseyin Atay, "Kur'an'da İnsan Problemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (1995), 4.

³² el-A'raf 7/ 26,27, 31, 35; el-İsra 17/ 70.

³³ el-Bakara 2/21, 168; en-Nisâ 4/1, 170, 174; el-A'raf 7/158; Yûnus 10/23, 57, 104, 108; el-Hac 22/1, 5, 49, 73.

olacak güç ve sorumluluğa sahip bir *halife*³⁴ olarak nitelendirilmesini, yeryüzünü imar etmekle görevlendirdiği insanın bu süreçte zorluk yaşamadan halifelik görevini gerçekleştirebilmesinin ilkelerinin vahiy ile bildirilmesini, Allah'ın insana verdiği değer in göstergeleri olarak kabul etmektedir.³⁵

2. Hüseyin Atay'a Göre Ahlakî Eylemin İki Temel Belirleyeni: Bilgi ve İman

Yaşamak için eylemde bulunmak zorunda olan insanın eylemde bulunabilmesinin temel şartı, yapacağı eyleme ilişkin bilgi sahibi olması, karar vermesi ve değerlendirme yapmasıdır. Bir eylemin gerçekleşebilmesi, eyleme dair duyuşsal, aklî ve fiilî düzey olmak üzere üç boyuta sahiptir. Herhangi bir şeye ilişkin bilginin, davranışa ve tutuma dönüşebilmesi için içselleştirilmesi yani kişinin aklında ve gönlünde yer bulması gerekir. Bu süreçte kişinin değer duygusu belirleyicidir. Bu yönüyle varlıkla/olguyla kurulacak ilişkinin yarattığı anlam dünyasının sonucu olarak gerçekleştirilen her eylem, uygun veya karşıt olarak değerle ilgilidir. İster düşünsel ister eylemsel alanda gerçekleşen her tutum, tavır ve davranış özünde bir değerlendirmedir. Bu değerlendirme süreci kendi içinde eyleme değer bulunanlar kadar eyleme değer bulunmayanları da içermektedir. Bu nedenle her eylem, eyleyenin ve eylemin muhatabı olan tarafın değerini koruduğu gibi bu varlıkların değerine zarar da verebilir. Dolayısıyla her eylem değerle, insanın anlam yükleme edimi ile ilgilidir.³⁶

Anlam ve değer yükleme süreci insanın; kendine, gerçekleştireceği eyleme ve eylemden etkilenecek çevreye dair bilgisel arka planına göre şekillenmektedir. Atay, ahlaki eylemin bilgi, inanç ve eylem olmak üzere üç boyuta sahip olduğunu ifade etmektedir. Ahlaki eylemin ilk adımını, bilgisel zemin oluşturmaktadır. Zira insanın bir eylemde bulunabilmesi, gerçekleştireceği eyleme dair bilgisine bağlıdır. Bir eylemin doğru, iyi, faydalı olduğunu

³⁴ el-En'am 6/165; el-A'raf 7/ 69,74; Yûnus 10/14; Sâd 38/26. Halife kavramının Kur'an'daki kullanım alanını irdeleyen bir çalışma için bk. Yaşar Ünal, "Egemenliğin Kurucu Unsurları ve Bireyin Otonomluğu", *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 221-250.

³⁵ Hüseyin Atay, *İslam İnanç Esasları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995), 23.

³⁶ Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2010), 45-61.

bilmenin bir sonraki adımını, söz konusu bilgiyi içselleştirme olarak ifade edebileceğimiz inanç/iman, başka bir ifadeyle o eyleme dair kararlılık gösterme süreci oluşturmaktadır. Ahlaki eylemin gerçekleşmesinde bilgi ile inancın doğasındaki farklılık her iki unsurun işlev alanlarındaki farklılığı da zorunlu kılmaktadır. Bu farklılık, kişiyi harekete geçirici etkisi bakımından bilginin pasif, inancın ise aktif bir doğaya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Zira inanç/iman bilginin herhangi bir şüpheye yer kalmayacak şekilde kişinin zihninde kesinleşmesi ve içselleştirilmesini ifade etmektedir. Bir eylemin doğruluğuna dair bilginin kesinleşmesi ile oluşan inanç/iman, kişiyi eyleme yöneltten motivasyon kaynağı olarak işlev görmektedir. İnanç/iman, bilgiye uygun davranmayı kişiye öğütleyen itici güç olduğu için insanı dinamik ve hareketli kılar.³⁷ Bu nedenle nasıl davranacağımızı inançlarımız belirler. İnançlarımızın bilgisel bir zemine dayanıp dayanmaması eylemlerimizdeki hataların ciddiyet boyutunu belirler. Bu yönüyle ahlak, bilgi ve inancın kesişim noktasını oluşturmaktadır.

Bilgi-davranış uyumsuzluğunun sebebini inançsızlıkla açıklayan Atay'ın, inanç/iman ile kastı, Allah'a, bir dine inanç değildir. Ona göre inanç/iman, kişinin bildiği şeye uygun davranmasıdır. İlmî ile amel olmak şeklinde ifade edilen durumda kişi içselleştirdiği, tasdik ettiği bilgiye aykırı davranamaz. Bu yönüyle bilgi ve inanç/iman olmadan davranış ve eylemin meydana gelmesi mümkün değildir.³⁸ Bilgisine uygun davranmayı bir şahsiyet meselesi olarak değerlendiren Atay, kişinin ferdi şahsiyetinin doğru bildiğine uygun davranması ile ortaya çıkacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda bildiği şeye uygun davranmamanın insanı münafıklığa/iki yüzlülüğe götüreceğine dikkat çeken Atay, bilgi-iman-davranış arasındaki ilişki bağlamında münafıklığı inançsızlık/imansızlık olarak nitelendirmektedir. O, münafıklığın herhangi bir konuda bilgi sahibi olmaya engel olmadığını ancak münafık olan kişinin bilgisinden istifade edemediğini belirtmektedir. Bu yönüyle Atay,

³⁷ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 108; Atay, *İslam İnanç Esasları*, 5.

³⁸ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 217-218.

neyi, ne zaman, nasıl yapacağı konusunda herhangi bir bilgi ve inanca dayanmadan eylemde bulunmayı temel alan münafıklığı, ahlaksızlığın en tehlikeli hali olarak nitelendirmektedir.³⁹

Akıllı, iradeli ve sorumlu bir varlık olarak diğer canlılardan ayrılan ve söz konusu yetilerini bir arada işletebilen insan, kendi varlığına, fizik ve metafizik varlık alanına anlam yükleyen ve yeni anlamlar üretebilen bir varlıktır. Bu yönüyle insan için yaşamda temel güdüleyici güç, hayatını anlamlı kılma çabasıdır.⁴⁰ En yalın biçimde eylemlilik hali olarak tanımlayabileceğimiz yaşam, anlamlı bulduğumuz, anlam yüklediğimiz eylemler bütününden ibarettir. Kişinin anlam dünyasını belirleyen kaynaklardan biri de dinî-felsefî inançlardır. İnsanı eyleme yönelten anlam-eylem ilişkisi bağlamında dinî-felsefî inançları ideoloji ve din üzerinden mukayese eden Atay, yeni bir fikir ortaya koyması ve bu fikir çerçevesinde; insanları harekete geçirmeyi amaçlaması, belli davranışları teşvik edip özendirmesi ve insanın yaşam şartlarını değiştirmek için yeni bir düzen fikri önermeleri bakımından ideolojiler ile İslam'ın ortaklaştığına,⁴¹ önerdikleri ilkelerin doğruluk değeri bakımından ise ayrıştıklarına işaret etmektedir. O, bu kanaatini insanın doğru ya da yanlış kararlar verip eylemde bulunmasının doğallığı üzerinden temellendirmektedir. Atay, iyi ve doğru eylemin, kişinin yakın ve uzak çevresine olumlu etkisi olduğu gibi yaptığı kötü ve yanlış herhangi bir eylemin, telafisi mümkün olmayan, kitleleri etkileyen büyük yıkımlara da yol açtığına dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda insanın yaptığı eylemlerin etki gücüne dair bir farkındalık oluşturmak isteyen Atay, insan eylemlerinin doğru ve iyiye yönlendirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Atay, yol açabileceği yıkımlar üzerinden ideoloji ile dini kıyaslamaktadır: İdeolojileri; a) ideologların düşünce dünyasının, içine doğup büyüdüğü, eğitim gördüğü fizikî ve kültürel çevrenin etkisi ile şekillenmesi, b) ideologların bilgi ve tecrübe birikimiyle sınırlı olmaları sebebiyle, kısa vadeli, kuşatıcı ilkeler içermeyen, insanın

³⁹ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 108-109.

⁴⁰ Viktor Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Tanju Tatlı (Ankara: Phoenix Yayınları, 2021), 102-120.

⁴¹ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 57.

manevi ve geleceğe dair arzu ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek yetkinlikte olmayan düşünce yapıları olarak nitelendirmektedir. Buna karşın İslam; a) ilahi kaynaklı olması, b) bu sebeple hiçbir topluma, millete ait olmayıp bütün insanlara eşit mesafede bulunması, c) insanın, bireysel ve toplumsal olarak tüm ihtiyaçlarına cevap verebilecek, insanı mutluluğa ulaştıracak yetkinlikte ilkeler içermesi sebebiyle kuşatıcı ve evrenseldir.⁴²

İnsan, yaratılıştan sahip olduğu akıl ve şuur/kalb vasıtasıyla kendisinde yücelme, olgunlaşma, eksiksiz olma arzusunun doğmasını sağlayan sorumluluğunun farkına varmaktadır. İnsanın kemali, huzuru ve mutluluğu elde etme çabası, yaratıcısının katında yüksek bir mevki sahibi olma talebiyle ilgilidir.⁴³ İnsanın söz konusu mutluluğa ulaşması, yaşamına anlam katması ve başka yaşamlarla değer/anlam üzerinden ilişki kurması; Allah'ın gönderdiği dinin ilkelerine uygun bir yaşam ile mümkün olacaktır. Bu yönü ile dinin ilkeleri, dindar bireyin davranışlarını şekillendirmede teşvik edici bir güç olarak işlev görmektedir, kişinin düşünce ve davranışları ile ördüğü bir anlam dünyasına imkân vermektedir. Tüm dinlerin aynı iddiaya sahip olduğunu belirten Atay, bu iddiaların İslam için daha geçerli olduğu kanaatindedir. Ona göre İslam, diğer dinler gibi bir din değil insanî ve ilahî dinlerin iyi, doğru olarak ortaya koyduğu tüm değerleri içeren bir dindir.⁴⁴ İslam, insanları soyut ve uygulanması mümkün olmayan hüküm ve emirlere uymaya zorlayan, insanları katı bir idealizme sürüklemeyi hedefleyen ve insanı kendi doğasına yabancılaştıran bir amaç gütmeyiz. İslam, insanı iyi ve kötüye mütemayil tüm varlığı ile kabul eden ve onu iyi, doğru ve güzele teşvik edip gönüllü olarak kendisini eğitmesini amaçlayan bir dindir.⁴⁵ Bu bakımdan Atay'a göre "İslam, iyi, dürüst ve sağlam olana teslim olma projesidir."⁴⁶

⁴² Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", *İslâmiyât* 1/3 (1998), 94.

⁴³ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 94.

⁴⁴ Atay, "Ehlu'd-Diraye-Ehlu'r-Rivaye", 82. Ayrıca bk. Atay, *Cehaletin Tahsili*, 73.

⁴⁵ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 46.

⁴⁶ Hüseyin Atay, "Dünya Barış Projesi", 332.

3. İyi İnsan Projesi Olarak İslam

Allah'ın, insanlık tarihine sözlü müdahalesinin, yardım ve desteğinin genel ismi olan İslam, Hz. Muhammed'e gelen son ilahi mesajın özel ismi olmuştur. Atay, Allah'ın dinine ad olarak; barış yolunu seçmek, barışı insanlar arasında yaygınlaştırmak, düşmanlığa ve öfkeye, kanlı sıcak savaflara ve sözlü soğuk kavga ve çekişmelere karşı mücadele etmek anlamında İslam ismini vermesinin, bu dini kabul eden tüm insanların yeryüzünde bir barış elçisi olmalarına dair köklü bir mesaj verdiğini belirtmektedir.⁴⁷ Barışı, iyiliği, doğruluğu insanın yaşam felsefesi, dünya görüşü haline getirmeyi hedefleyen İslam dininin sahip olduğu bu kök anlamıyla İslam'ı "iyi insan projesi" olarak tanımlayan Atay, dinin gönderiliş amacının da bütün insanları iyilik ve güzelliklerde birleştirme, barışa kavuşturma olduğunu dile getirmektedir. İnsanları iyiye, doğruya, barışa davet eden Kur'an mesajının muhatabı, Müslümanları da kapsayan tüm insanlıktır. Kur'an, evrensel olan bu mesajı ile insanın doğuştan sahip olduğu onurunu koruması ve bu onura uygun davranması konusunda insana rehberlik etmektedir. Bu rehberlik tek bir amaca ulaşmayı hedeflemektedir: *İnsana yalnızca insan olduğu için hizmet etmek.*⁴⁸

Dünya ve ahiret hayatının birbirini tamamlayan süreçler olduğunu dolayısıyla ahiret mutluluğunun, dünyada yaşanan mutlu bir hayatın sonucunda elde edilebileceğini vurgulayan Atay'a göre İslam'ın amacı, herhangi bir dinî, ırkî aidiyeti esas almaksızın insanlık ortak paydasında herkesin hakkını kendisine vermektir. Bu bağlamda İslam'ın anlamlarından birinin de Müslümanların, Müslüman olmayana haksızlık yapmaması onların haklarını koruması olduğunu belirten Atay, Müslümanın sorumluluk alanını, Müslüman olan olmayan tüm insanların sahip olduğu haklarının eşit derecede korunmasından ibaret olduğunu dile getirmektedir.⁴⁹ Tüm aidiyetlerinden bağımsız olarak salt insan olması bakımından insanın

⁴⁷ Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50-51. Kur'an'da Önergeler, 19.

⁴⁸ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 93.

⁴⁹ Atay, "Dünya Barış Projesi", 336.

haklarının korunması doğruluk ve dürüstlüğe dayanmaktadır. Doğru ve dürüst olmanın yolu, kişinin yapacağı eylemi mümkün olan tüm boyutları ile düşünmesi, utanç duymayacak bir şekilde yapmasıdır. Bu fiil hem dünya hayatında hem de ahirette kişinin mutlu olmasına imkân sağlayacak niteliktedir.⁵⁰

Atay, İslam'ın, insana neyin iyi ve doğru olduğuna dair bilgi verdiği gibi değişen zaman ve zemininde iyi ve doğruyu tespit edebilmenin ilkelerini koyup iyiye ulaşmanın metodunu da gösterdiğini belirtir. Ayrıca Atay'a göre İslam, her iyi davranışın karşılığında ödül vaat ederek eylemin tüm süreçlerine dair insanda bir bilinç oluşmasını da sağlamaktadır.⁵¹ Davranışa ve sonuçlarına dair herhangi bir belirsizliğin söz konusu olmadığı bu süreç, kişiye rağmen değil onun iradesine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu bağlamda İslam'ın fitrat/doğa dini olduğunu vurgulayan Atay, insandan iyi ve doğru eyleme dair yapılması talep edilen tüm davranışların insan aklına uygun olduğu, akılla çelişmediği; akli sınırlayan, baskı altında tutan tek tipleştirici ilke ve kurallar sunmadığını ifade etmektedir. Bilakis İslam'ın insanı maddi-manevi tüm yönleri ile dikkate aldığına ve bu yönleri arasında denge sağlayarak insanın sahip olduğu tabiatı korumayı amaçladığına işaret etmektedir.⁵²

Atay, amacı insanı olgunlaştırmak, yüceltmek, ona ulvî bir amaç aşlamak ve bu amaca uygun davranmasının yol ve yöntemini göstermek olan sözlü vahiy ile sözsüz vahiy olarak tanımladığı akıl arasında tam bir mutabakat olduğunu kabul etmektedir. O, insanın iradeli davranışlarını, ulaşmayı amaçladığı şeye yönlendiren ve amaca uygun olarak gerçekleşmesini sağlayan harekete geçirici gücün, kişinin kendi zihni olduğunun Kur'an'da açık bir şekilde vurgulandığını belirtmektedir. Kur'an'daki bu vurgunun insanlık tarihi boyunca bilinen ve tecrübe edilen bir ilke oluşunu Atay, Kur'an'ın insanın yaratılışına uygunluğunu gösteren önemli bir delil olarak kabul etmektedir. Atay, Kur'an'ın, eyleme dair insan zihnindeki inanç

⁵⁰ Hüseyin Atay, *Ben* (Ankara: Destek Yayınları, 2019), 96.

⁵¹ Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50-51.

⁵² Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 98; Atay, "Müslümanın Günlüğü I", 2.

ve yargıların akla ve bilgiye dayalı olarak düzeltilmesini önceleyen bir eylem felsefesi sunduğunu belirterek bu felsefenin insanlar arasında bir uzlaşının oluşmasına da imkân sağlayacağına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Atay, Allah'a dair inancımızın, akla ve bilgiye bağlı olarak şekillendirilmesine dair Kur'anî vurguyu, bilgiye dayalı inancın önemine hamletmektedir.⁵³ Bir başka ifade ile Kur'an, davranışları iyi ve doğru olana yönlendirmek ve düzeltmek için insan zihnini ve bedenini eğitmeyi hedeflemektedir.⁵⁴ Atay bu eğitim sürecinin; a) iyi ve doğrunun ne olduğunu açıklamak, b) iyi ve doğru davranışı kavramanın kural ve ilkelerini belirlemek, c) iyi ve doğru davranışı yapmanın yol ve yöntemini göstermek ve d) iyi ve doğru davranışa özendirip karşılığında ödül vaat etmek üzere dört aşamayı içerdiğini ifade etmektedir.⁵⁵

4. Hüseyin Atay'ın Ahlak Anlayışını Belirleyen Kur'anî İlkeler

Dini; insanın Allah'a, kedisine, hemcinslerine ve diğer canlılara karşı ödevlerinden ibaret olarak gören Atay'a göre dini, ahlaktan ayırmak mümkün değildir. Kişinin ahlakı ölçüsünde dindar, dindarlığı ölçüsünde ahlaklı olacağını ifade eden Atay, biraz dindar, biraz ahlaklı, çok dindar, çok ahlaklı olunabileceğini ancak "dindar ahaksız", "ahaksız dindar" olunamayacağını, söz konusu ifadelerin İslam'a uygun olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁶ Atay, sebep ve sonuç arasındaki ilişkiyi iyi tespit etmek ve ona göre hareket etmek şeklinde tanımladığı dinin mantığına uygun davranma konusunda dindarların zaaf gösterdiklerini, din konusunda mantıksız davranarak günaha girdiklerini ve ahlaka mugayir davranışlarda bulduklarını ve kendilerini küçük düşürdüklerini ifade etmektedir. Ona göre *dinin mantığına* uygun hareket eden iyi bir Müslüman, kararlı, tutarlı davranan, işi sözüne, sözü işene ters düşmeyen kişidir.⁵⁷ Bu bağlamda Atay'ın Kur'an'dan hareketle sunduğu ahlak

⁵³ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 95; Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50.

⁵⁴ Atay, *İslam İnanç Esasları*, 5-6; Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50-51.

⁵⁵ Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 50-51.

⁵⁶ Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*, 52-54.

⁵⁷ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar I-III*, 238, 248.

anlayışını dört temel Kur'anî ilke üzerine inşa ettiği görülmektedir. Bu ilkelerden ilki *doğruluk ve dürüstlük*, ikincisi *adalet*, üçüncüsü *ödül-yarar-evrensellik*, son ilke ise *emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l-münker*dir. Ona göre bu ilkeler, bireyin kendisine, hemcinslerine, topluma ve diğer canlılara karşı davranışlarını şekillendirecek ve mutlu bir yaşamın yollarını gösterecek niteliktedir.

Doğruluk-Dürüstlük İlkesi: İslam'ın ilk ahlak ilkesinin doğruluk ve dürüstlük olduğunu belirten Atay, Kur'an'ın insana doğruluk ve dürüstlüğe dayanan bir mutluluk felsefesi önerdiğini ifade etmektedir. Kişilerin doğru ve dürüst olmalarının yolu, yapacakları eylemleri düşünmelerine bağlıdır. Bu sürecin zihne bağlı olan aşamalarını bilmek, düşünmek; bedene bağlı olan aşamalarını ise söz ve eylemde doğruluk oluşturmaktadır. Atay, bilme ve düşünmeyi öncelemesinin sebebini; eylemleri, işleri, oluşları yönlendiren ve yapan bedeni, zihnin yönetmesi şeklinde açıklamaktadır. Ona göre, ister günlük hayata ilişkin rutin işlerimiz ister yaşamımıza ilişkin önemli karar ve eylemlerimiz, ister Allah'a ve topluma karşı görevlerimiz olsun, bilme ve düşünmeye dayanmayan hiçbir eylem doğru eylem olma niteliğini haiz değildir.⁵⁸

Atay, doğruluk ve dürüstlük ilkesinin tamamlayıcısı olarak güven duygusuna atıfta bulunmaktadır. Bu duygunun; a) kişinin söz ve eylemlerinde doğru ve dürüst olacağı konusunda kendine güvenmesi ve b) bu doğrultuda gerçekleştirdiği eylemlerden başkalarının da güven içinde olması şeklinde iki boyutunun bulunduğunu dile getirmektedir. Bu yönüyle mü'min, kendisine emanet edilen mal, mülk, servet, namus, ırz ve söze sadık kalma, ihanet etmeme konusunda bu ilkeyle hareket edip kendine güvenen ve başkasına güven veren kişidir. Atay, güvenilir kimsenin imanın özünü yitirdiğini ve başkaları ile kurduğu ilişkilerde de güven kaybına uğrayacağını vurgulamaktadır.⁵⁹

⁵⁸ Atay, *Ben*, 96-97.

⁵⁹ Hüseyin Atay, *Kur'an'daki İlkeler* (Ankara: Atay ve Atay Yayınları, 1999), 144.

Atay, ahlakî davranışın belirleyici ilkesi olan doğruluk ve dürüstlük ilkesini uygulama konusunda Müslümanın, dili, dini, etnik kökeni ve kimliğinden bağımsız olarak herkese bu ilkeye uygun olarak davranması gerektiğini belirtmektedir. O, bu ilkeye uygun davranmayan kişinin Müslümanlığın en önemli farzlarından biri olan namaz kılma farzından daha büyük bir farzı terk etmiş olacağına, bu sebeple kişinin terk ettiği bu eylem derecesinde Müslümanlığının derecesinin düşeceğine,⁶⁰ işini tam ve gereği gibi yapmadığı için haram yemiş olacağına işaret etmektedir.⁶¹

Bu bağlamında iffetli olmaya da değinen Atay; zarafet, gönül huzuru ve hoşnutluğunu içeren iffetin kişide doğruluk ve dürüstlüğe uymayan kötü söz ve davranışlardan uzak durmayı, bu davranışları yapmayı aklından bile geçirmemeyi ifade ettiğini vurgulamaktadır.⁶² Atay'ın güven ve iffetin anlam ve eylem alanını da içeren doğruluk ve dürüstlük ilkesine, Müslümanın tüm tavır, tutum, söz ve davranışlarını belirleyen bir eylem ilkesi anlamı verdiğini söylemek mümkündür.

Adalet İlkesi: Atay'ın ahlak anlayışını belirleyen ikinci Kur'anî ilke, eylemdeki ölçülülüğü ve dengeyi ifade eden adalettir. Atay, Kur'an'da adalet kelimesinin hem insanların yapıp ettiklerine dair Allah'ın hesabının adil olacağı, hiç kimseye zulmetmeyeceği hem de Allah'ın insanlar arasındaki ilişkileri bir ölçüye göre düzenlemesi ve dengede tutması anlamını içerdiğini belirtmektedir.⁶³ Adalet ve dinin arasında amaç birliğinin olduğunu belirten Atay, Kur'an'da din kelimesinin mutlak kanun anlamında kullanılmasına atıfla; kanunların adaletli olması, adalete uygun işlemesi, yansız olmasıyla insanın/insanlığın ilerlemesinin ve mutlu olmasının mümkün olacağını dile getirmektedir. Bu doğrultuda Atay,

⁶⁰ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar IV*, 142.

⁶¹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar VI* (Ankara: ATAYY, 2012), 29.

⁶² Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar IV*, 143.

⁶³ Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 142.

Kur'an'ın kanunların adalete uygun bir şekilde yapılmasını ve işletilmesini önerdiğini belirtmektedir.⁶⁴

Bu bağlamda adalet veya adalete uygunluğun mahiyetini de irdeleyen Atay, Kur'an'ın sunduğu adaletin; herhangi bir tarafgirlik, akrabalık, dostluk, düşmanlık, dindarlık, dinsizlik, milliyetçilik söz konusu olmadan, samimiyetle herkese hak ettiğinin uygulanmasından ibaret olduğunu ifade etmektedir. Kur'an'da imanın, adaletin şartı olarak sunulmamasını İslam'ın bütün dünyaya öğreteceği en önemli esas olarak kabul eden Atay, Kur'an'ın, dinsizlikten çok, iki yüzlülüğe, münafıklığa, çifte standarda karşı olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵

Kur'an'da Allah'ın tüm varlıklara karşı adil olduğunu, onlara asla zulmetmeyeceğini bildiren ayetlerin asıl hedefinin, Allah'ın insanlar arasındaki ilişkileri bir ölçüye tabi tutması, dengelemesi, eşitlemesi ve bu dengeye göre hesap sorması olduğunu belirten Atay, Müslüman düşünce geleneğinde konunun bu boyutunun ihmal edilmesini eleştirmektedir. Bu bağlamda gelenekte bir işçinin, öğretmenin, doktorun, temizlik görevlisinin yaptıkları iş ile aldıkları ücret arasında bir denge, ölçü ve eşitliğin olup olmadığı konusu üzerinde durulmamış olmasının bir adaletsizlik olduğunu ve bu adaletsizliğin Allah tarafından sorgulanacağını belirtmektedir. İş-ücret dengesinde dikkate alınması gereken bir diğer esas ise günün geçim standartlarına göre hak-ücret ilişkisinin dikkate alınmasıdır. Çalışanlara hak ettikleri ücretin verilmemesini, onlara zulmedilmesi, haklarının gasp edilmesi olarak kabul eden Atay, hak yemenin de zulmetmenin de haramlığına dikkat çekmektedir. Buna göre İslam'da günahın kaynağı ve temeli olan haramı işlemeksizin hem insanlar arasındaki hem de devletle halk arasındaki ilişkinin adalete uygun bir şekilde işlemesi gerekmektedir.⁶⁶

Kur'an'ın insanların eylemlerine yönelik sunduğu eylem felsefesinin toplumsal boyutunun adalet ilkesine dayandığını dile getiren Atay, adaletin sadece hakimlerin

⁶⁴ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 299.

⁶⁵ Atay, "Kur'an'da İnsan Problemi", 7; Atay, *Ben*, 299.

⁶⁶ Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 142-143.

mahkeme salonlarında uyguladıkları bir ilke olmadığını, insanların bütün eylemlerine yönelik olduğunu belirtmektedir. Atay, adaletin gerçekleşmemesinin bir diğer sebebinin ise kişinin zulme fiilen değil kalben iştirak etmesi olduğuna dikkate çekmektedir. Bu durumda kişi zulmü işleyen veya işlenen zulme destek olan değildir; fakat zulmü kalben tasvip edendir. Zulmün vicdanlarda mahkûm edilmemesinin, bu dünyada olduğu gibi ahirette de bir karşılığının olacağını ifade eden Atay, dünyadaki karşılığı bu zulmün yayılmasına ve bir gün kendi başına gelmesine katkı sağlama; ahiretteki karşılığının ise azap şeklinde gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda “Bir toplumun kötülerini ve zalimlerini engellemeyenler o toplumun başına gelen felakete kendilerini uğramış görürler.”⁶⁷ ayetine atıfta bulunmaktadır. O, kişinin topluma karşı işlediği zerre kadar bir günahın dahi toplumun bozulmasına göz yumması, aldırış etmemesi sebebiyle insanın ferdi ibadetlerini yok edebileceğini belirtmektedir.⁶⁸

Ödül-Yarar-Evrensellik İlkesi: Atay'ın ahlak anlayışının dayandığı Kur'anî ilkelerinden üçüncüsü ise *ödül-yarar-evrensellik* ilkesidir. Kur'an'ın iyilik ve kötülüğün etki gücü ve sevap ilişkisi temelinde insanlara ahlaki eylem ölçüsü sunduğunu ifade eden Atay, yapılan bir iyilik süre ve yayılma bakımından ne kadar çok kişiye etki eder, fayda sağlarsa bu iyiliğin ödülü/sevabı da sürekli ve çok olur demektedir. Aynı ilkesel durum yapılan her kötü, yanlış davranış için de geçerlidir. Atay'a göre birçok ayette vurgulanan bu ilke Kur'an'ın evrensel ilkesi olup insanlara yapacakları iyi ve kötü eyleme dair bir ölçü vermektedir.⁶⁹

Evrenin insanın yararı için yaratıldığını vurgulayan Atay'a göre Kur'an'ın amacı; evrende sözü, buyruğu geçen insanın⁷⁰ mutluluğudur. İnsanı mutlu, değerli kılmak için din gönderen Allah, insanlara faydalarına olan tüm iyiliklere dair bilgiler verdiği gibi, birbirleri

⁶⁷ el-Enfâl 8/25. Ayetin tercümesi Hüseyin Atay'a aittir. Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 107.

⁶⁸ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 107-108.

⁶⁹ Atay, *Ben*,194.

⁷⁰ el-Bakara 2/172; İbrahim 14/32-33.

ile çatışmadan iyi geçinmeleri için öğretici bilgiler, öğütler de göndermiştir. Allah'ın söz konusu buyruk ve önerileri göndermesinin sebebi, insanların çoğunun iyi ve kötü eyleme dair ayartıcılara uymasını önlemektir. Çünkü Allah'ın peygamberler aracılığıyla ilettiği vahyî bilgiye ihtiyaç duymaksızın kendi aklını işleterek doğruyu yanlıştan ayırıp doğru davranışta bulunan insanların sayısı oldukça azdır. Buradan hareketle Atay, vahyin, iyi/doğru, kötü/yanlış davranışa ilişkin bilgi vermesinin yanı sıra insanın iradesini harekete geçirecek öğütlerde de bulunduğunu ifade etmektedir. O, bu öğütlerde, eylemlerini ödül-yarar dengesini gözeterek gerçekleştiren insanın iyiliğin yaygınlaşmasına kötülüğün ise azalmasına imkân verecek bir etkinliğe sahip olduğunun vurgulandığını belirtmektedir.⁷¹

Ödül-yarar ilkesi bağlamında klasik fıkıh geleneğinde yapılan farz-ı 'ayn ve farz-ı kifaye ayrımını temel alan Atay, buradan hareketle insan eylemlerinde öncelik sonralık sırasına dair bir değerlendirme yapmaktadır.⁷² Buna göre Atay, Kur'an'ın bireyi kendinden ve toplumdaki; toplumu da kendinden ve bireyden sorumlu tuttuğunu ifade etmektedir.⁷³ İslam'ın ahlak tasavvurunda birey ve toplum arasındaki ilişkinin mahiyetini tespit etmeye çalışan Atay, İslam ahlakının insan davranışlarını belirlemek ve yönlendirmek için koyduğu genel kuralların yarar-zarar dengesi temelinde belirlendiğini ifade ederek bu dengenin dayandığı unsurları şu şekilde sıralamaktadır: a) Zararın giderilmesi öncelikli amaçtır. b) Bir zarar, başka bir zarar ile savuşturulamaz. c) Kamunun zararının ortadan kaldırılması önceliklidir. d) Kaçınılmaz durumlarda iki zarardan en az zararlı olan tercih edilir. e) Zararlı olanı savmak yararlı olanı yapmaya tercih edilir. f) Zorunlu durumlar, haram olanları mubah kılar. g) İhtiyaç zorunluluk derecesinde değerlendirilir. h) Zorluk kaldırılıp kolaylaştırılır.⁷⁴

⁷¹ Atay, *Ben*, 195.

⁷² Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 38.

⁷³ Hüseyin Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 20.

⁷⁴ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 115.

Ödül-yarar ilkesi bağlamında şekli ve zamanı belli olan namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin yapılmasının amaç değil, toplum içinde fertlerin eğitimi için bir araç, bir eğitim sistemi olduğunu vurgulayan Atay, ibadetler aracılığıyla insanların tek tek değil toplu olarak eğitildiğini belirtmektedir. Böylece hem birey hem de toplumun bir parçası olarak insanın benlik bilinci, diğer insanlarla ilişkisi çerçevesinde gelişecektir.⁷⁵ Ahlakî açıdan birey-toplum uyumunu esas alan bu ilkenin uygulanması, dinin evrensel ilkelerinin toplumsal zeminde aktüel hale gelmesini mümkün kılacağı gibi ibadete dayalı dindarlığın iyi bir Müslüman olmak için yeterli olmayacağına dair bir bilincin oluşmasına da imkân sağlayacaktır.⁷⁶

Emr-i Bil Ma'ruf Nehy-i Münker İlkesi: Atay'ın İslam'da uygulama ilkesi olarak adlandırdığı iyiliği söyleme ve önerme; kötülüğü önleme ve yasaklama kuralı Kur'anî bir ilkedir.⁷⁷ O, bu ilkenin cahil-alim ayrımı yapmaksızın inanan herkes tarafından dinin tüm hükümlerine uygulanmasının farz olduğu kabulünün yaygın bilinen bir yanlış olduğunu ifade etmektedir. Atay bu doğrultuda Kur'anî hükümlere ilişkin bir tasnif yapmaktadır: a) insanla Allah arasındaki ilişkiye dair olan hükümler; ki bunlar namaz, oruç gibi ibadetlerle ilgili olup bu eylemleri yapıp yapmama konusunda kişi sadece kendi sorumluluk alanı ile sınırlıdır. Bir başka ifadeyle bu hükümlere uyma konusunda kişi, başkalarına baskı ve yaptırım uygulayamaz. Bu konudaki tek istisna kişinin çocuklarına *eğitim yöntemleri çerçevesinde öğretme* sorumluluğu noktasındadır. b) İnsanla toplum arasındaki ilişkiye dair hükümler; ki bu konularda kişi bu eylemlere uymalı ve başkalarına da bu eylemlere uymayı önermelidir.⁷⁸

Bu tasnife göre iyi olanı söyleme ve özendirme kötü olandan kaçınma ve sakındırma ilkesini uygulama herkese farz olmadığına göre bu ilke kimler tarafından hangi bağlamda ve nasıl uygulanacaktır? Atay'ın bu soruya cevabı Hz. Peygamberden aktarılan “Kim bir kötülük

⁷⁵ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 99, 103-104.

⁷⁶ Atay, “Kur'an'a Göre Tövbe”, 97; Şaban Ali Düzgün, “Hüseyin Atay”, *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Cağfer Karadaş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 289.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-A'raf 7/157; et-Tevbe 9/71; el-Hac 22/41.

⁷⁸ Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 219; Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 210.

görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse kalbiyle değiştirme cihetine gitsin ki bu imanın en zayıf halidir.”⁷⁹ hadisini temel almaktadır. Hadiste kötülüğü önlemeye yönelik önerilen aşamalılık muhatabın da farklılığını gerektirmektedir. Bu bakımdan Atay, *güç kullanarak düzeltmenin bireyler eliyle değil devlet eliyle yapılması gerektiğini belirtmektedir*. Hem bireyin hem toplumun haklarının korunması için bu güç, devletin yetkili kıldığı zabıta, polis gibi kolluk personeli ve adalet-hukuk müesseseleri yoluyla resmi bir şekilde kullanılmalıdır. Kötülüğün devlet eliyle önlenmesinin ikinci boyutunu ise eğitim oluşturmaktadır. Örgün ve yaygın eğitim-öğretim kurumlarında iyi ve kötü olana dair yapılan bilgilendirme ve iyi olanı yapmaya dair yönlendirme ve teşvik ile toplumda bir bilincin oluşması mümkün olacaktır.⁸⁰ Bireyin bu bağlamdaki sorumluluğu, şahit olduğu herhangi bir kötülüğü devlet yetkililerine bildirmekten ibarettir. Kötülüğü önlemenin ikinci aşaması olan *sözle müdahale bilginlere ait bir görevdir*. Dinin emir ve yasaklarının nasıl uygulanacağı konusunu anlatmakla görevli olanlar bilginlerdir. Toplum, sözlü uyarıda bulunacak bilginleri yetiştirmekten sorumludur. Üçüncü aşama olan *kalple düzeltme ise kötü eylemin vicdanen kınanması ve lanetlenmesidir*. Vicdanen kınanıp lanetlenmeyen kötü davranışların önlenemeyeceğine dikkat çeken Atay, kötüyü önlemede en önemli silahın vicdan olduğunu belirtmektedir.⁸¹

Atay bu noktada önemli bir hususa daha dikkat çekmektedir: Üslup. Atay, iyiliği önerip kötülüğü önlemede kullanılacak üslubun üç temel özelliğe sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Müslüman iyi ve doğru olanı önermeli, konuştüğunda doğruyu söylemeli, iyi ve doğru olanı nezaketle ve münasip biçimde açıklamalıdır.⁸² Atay, üsluba uygun bir şekilde yapılan iyiliği önerme kötülüğü önleme faaliyetinin; hikmet ve felsefe ile anlatmak, güzel

⁷⁹ Muhammed Nasıruddin Elbanî, *Sahihi Camiussağır ve Ziyadatihi* (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1988), “Harfu's-sîn”, 2349.

⁸⁰ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 211.

⁸¹ Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 220.

⁸² Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 209.

öğüt ile bildirmek, en güzel biçimde tartışmak olmak üzere üç aşaması olduğunu belirtmektedir.⁸³ Ona göre söz konusu üslubun gerektirdiği niteliklere sahip olmayan kişi, insanlara din anlatmamalı din eğitimi-öğretimi yapmamalıdır.⁸⁴

5. Atay'ın Kur'anî Ahlak Öğretisi

İslam; akıllı, iradeli ve sorumlu bir varlık olan insanın birey olarak kişilik haklarının ve toplumun bir üyesi olarak sahip olduğu toplumsal haklarının doğallığını kabul etmekte ve insan yaşamına dair önerdiği tüm ilke ve hükümlerde, insanın söz konusu haklarının korunmasını temel almaktadır. Akıllı ve sorumlu olan insan, yaptığı tüm eylemlerinde ne yapacağını, niçin yapacağını ve nasıl yapacağı düşünmek zorundadır. Bu zorunluluk düşünmeden, gelişigüzel yaptığı tüm fiillerden ayrıca sorumlu olmasını gerektirmektedir.⁸⁵ Bu itibarla Atay, Kur'an'ı kişinin neyi, niçin ve nasıl yapması gerektiğine dair yol gösteren bir yöntem kitabı olarak nitelendirmektedir.⁸⁶

Dinin, insanın bireysel ve toplumsal varlığına ve eylem alanına dair bir bilinç oluşturmayı hedeflediğini ifade eden Atay, Kur'an'ın bireyi muhatap alarak onu yetiştirmeyi, yetişmiş bireyler yoluyla da toplumu düzeltmeyi hedeflediğini belirtmektedir. Atay, yaşam alanı içerisinde eylemleri ile daha geniş bir alana etki eden insanın “neyi, niçin, nasıl” yapacağını öğretmek için Kur'an'ın üç temel ilke çerçevesinde insanlığa bir eylem felsefesi sunduğuna vurgu yapmaktadır.

- a) “İnsan ne yapacak? İnsan dürüst olacak, adil olacak ve adalet dağıtacak, insanları tek bir ailenin fertleri, Allah'ın kulları kabul edip onlara yardım edecek, onlarla yardımlaşacak, kimsenin hakkına saldırmayacak ve başkasının kendi hakkına saldırmasına fırsat vermeyecek, çalışkan, nezaketli ve disiplinli olacak.

⁸³ Atay, iyiliği önerip kötülüğü önlemede kullanılacak üsluba dair kanaatini en-Nahl, 16/125. ayete dayandırmaktadır. Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 45-47.

⁸⁴ Atay, *Kur'an'daki İlkeler*, 220-221.

⁸⁵ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 111.

⁸⁶ Atay, “Müslümanın Günlüğü I”, 40.

- b) İnsan bunları niçin yapacak? Gelecek kaygısı taşıyan insan tüm iyi ve doğru eylemleri dünya ve ahirete dair geleceğini teminat altına almak, iyi, yetkin bir insan olmak, Allah'ın rızasını kazanmak için yapacak.
- c) Bu amaca nasıl ulaşacak? İnsan bu amaca bilgi ile ulaşacak. Kur'an bu nedenle insana öncelikle okumayı, bilgi elde etmeyi emretmiştir.⁸⁷

Atay insanın tüm sorumluluğunu ve fiillerini Allah ile ilişkili bir zeminde ele almaktadır. Bu sorumluluk ve fiiller, Atay nazarında şu şekilde tasnif edilmektedir: a) Allah ile insanın “doğrudan” ilişkisi çerçevesinde namaz, oruç gibi ibadetlere ve şekli, zamanı olmayan dua, yakarış ve hatırlama gibi yönelişlere; b) Allah ile insanın “dolaylı” ilişkisi bağlamında ise işçi-işveren, karı-koca, hasta-doktor, öğrenci-öğretmen ilişkisi gibi insanın sosyal hayatta sahip olduğu rollerindeki tutum ve davranışlarına tekabül etmektedir. Buna göre muhatap kim olursa olsun insan tüm davranışlarından Allah'a karşı sorumludur. Bütün davranışların Allah katında övgü ya da yergi, sevap ya da günah olarak tanımlanma gerekçesi budur. Dolayısıyla insanın yaptığı her bir davranışından dolayı Allah'a karşı sorumlu olduğunu bilmesi ve bunun bilincinde olması dinin tek ve en öncelikli amacıdır.

Kişinin yapacaklarına dair bu önerilerin bir diğer boyutunu da yapması gereken davranışlardaki öncelik sırası oluşturmaktadır. Atay, insanın eylemlerinde hangi öncelik sırasını takip etmesi gerektiğini ayetlerde sıklıkla birlikte zikredilen namaz ve zekât örneği üzerinden açıklamaktadır. Namazın zekâta öncelenmesi gerektiği konusundaki genel kabulün yanlış olduğunu belirten Atay, maslahatı esas alan bir görüş ortaya koymaktadır. Buna göre kişinin fiillerini; a) Allah'ın hakkı olan, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi ifade eden fiiller; b) İnsan ile diğer insanlar arasındaki ilişkiye dayalı olan fiiller şeklinde ayırmaktadır. Namazı Allah-insan ilişkisine örnek veren Atay, namaz kılmayan kişinin Allah'a karşı bir suç işlemiş olduğunu ve Allah'ın, namaz kılmayan kişiyi şartsız affedebileceğini belirtmektedir. Namaz kılmayan kişi Allah'a isyan etmiş olur ama başka insanlara zarar vermiş olmaz. İnsan-insan

⁸⁷ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar* V, 45.

ilişkisini ise zekât ibadeti üzerinden örneklendirmektedir. Fakirin hakkı olan zekâtı vermeyen kimse başkasının hakkına riayet etmediği için haram bir fiil işlediği gibi hem Allah'ın hem de kulun hakkına el uzatmış olur. Kişide ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere emanet olarak bulunan zekâtın verilmemesi, emanete hıyanet olduğu gibi kişiyi münafık grubuna da sokabilir. Ayrıca ihtiyaç sahibini ahlaksızlığa da sürükleyebilir. Bu nedenle Allah'ın zekât vermeyen kişiyi affetmesi, öncelikle ihtiyaç sahibinin hakkının ödenmesine ve sonrasında kişinin tövbesine bağlıdır. Bu yönüyle toplumu ilgilendiren ibadetler/eylemler bireyi ilgilendiren ibadetlere/eylemlere önceliklidir.⁸⁸ Bu bağlamda Atay, iki farz ibadetten birini yapmak durumunda kalan kişinin sosyal farzı bireysel farza öncelikleme gerektiğini belirtmektedir.⁸⁹

Atay, Kur'an'ın, insanın doğru ve iyi davranışa ilişkin yapması gereken davranışlar kadar yapmaması gereken eylemlere dair bir bilinç oluşturmayı hedeflediğini de belirtmektedir. Buna göre insanların yaşamları boyunca yapabilecekleri yanlışları mahiyeti ve etki gücü bakımından tasnif etmektedir. Bu yanlışlardan *ilki* insanın bizzat kendisinin yaptığı yanlış/günahıdır. Suçun bireyselliği gereğince bu yanlışın günahı ve cezası kişiye aittir. *İkinci* olarak insan, bir yanlışın/günahın işlenmesine sebep olabilir. Bu durumda yanlış/günaha sebep olan fail, asıl failin günahına ortak olarak aynı günahı kazanmıştır. İnsanın yaptığı son yanlış/günah, bir eylemin faili veya sebebi olmaksızın yapılan bir yanlış/günahı meşru ve hoş görmesidir. Yanlış davranışa doğrudan veya dolaylı olarak katılmasa da başkasının işlediği yanlış/günahı beğenen ve gönülden onaylayan kişi de o günahı işlemiş gibi günah kazanmış olur. Atay burada, yapılan bir yanlış/kötülüğü onaylamanın kamu vicdanına yapacağı olumsuz etki açısından değerlendirmektedir. Ona göre bir yanlış/günahı meşru ve hoş görmenin, bir söz veya fiile dökülmediği için cezasının olmaması, bu durumun yok sayılması, görmezden gelinmesi sonucunu doğurmamalıdır. Zira

⁸⁸ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 75-76.

⁸⁹ Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 39.

günahın/yanlışın vicdanlara hükmetmesi, insanın ve toplumun ifsadını beraberinde getirecektir.⁹⁰

Bu bağlamda ele alınan bir diğer yanlış/günah türü ise kişinin kendisinin veya başkasının işlediği yanlış/günahı ifşa edip yayması ve pazarlamasıdır. Kendisinin veya başkasının yanlış/günahını yayarak kaç kişinin onaylamasına sebep olmuşsa o günahı o kadar işlemiş olur. Bu günahın karşılığı bireysel olarak işlenen günahın cezasından kat be kat fazladır.⁹¹ Kişi, söz konusu günahları Allah'a karşı işleyebileceği gibi hemcinslerine ve topluma karşı da işleyebilir. Günahın etki alanı ile karşılığı olan ceza arasında bir mutabakat olduğuna dikkat çeken Atay, Allah'ın, insanın O'na karşı işlediği günahı bağışlayabileceğini ancak diğer insanlara ve topluma yönelik olarak işlenen günahların bağışlanmasını *tövbe* ve yapılan yanlışın telafisine bağlı kıldığını belirtmektedir.⁹² Bu doğrultuda Kur'an'dan hareketle Atay'ın ortaya koyduğu ahlak anlayışının bir boyutunu da onarıcı ahlak düşüncesinin oluşturduğu söylenebilir. Zira Kur'an'da tövbe kelimesinin kullanım alanı, insanın tüm yaşamını ve eylemlerini kapsayan bir anlam genişliğine sahiptir. Kur'an, insana yaptığı yanlışları ve işlediği günahları telafi etmesi için yaptığı günahın yerine yararlı, iyi iş yapmasını önermektedir.⁹³ Bu önerinin, insanın salt bir kötülüğü terk etmesinden daha güçlü olduğuna işaret eden Atay, insanın yapacağı iyi, doğru, yararlı işin/salih amelin, yaptığı yanlışın en azından denk gelecek veya işlediği günahı aşacak değerinde olmasına özen göstermesi gerektiğini belirtmektedir.⁹⁴ Tövbeyi, insanın en iyi, doğru, yararlı olanı elde

⁹⁰ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 98; Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 107.

⁹¹ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 98; Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, 41.

⁹² Atay, tövbeyi yapılan eylemin yanlışlığına dair bir bilinç yenilenmesi olarak tanımlamaktadır. Tövbe; yapılan eylemin neden yanlış olduğunun bilincine varılmasını, eylemi yapmaktan dolayı pişman olup bir daha yapmama kararlılığını ve yanlışın muhatabına göre telafisini/tazminini içermektedir. Yapılan yanlış eylem Allah'a karşı işlenmişse kulun tövbe edip eylemini tekrar etmemesi yeterli olabilirken kamuya karşı işlenen yanlışlarda tövbe, kişinin eyleminin yanlışlığının bilincine varıp pişman olması ve kamuya verilen zararı tazmin etmesi ile gerçekleşmektedir. Atay, *Kur'an'a Göre Tövbe*", 101.

⁹³ Hûd 11/114; Tâhâ 20/82; Furkân 25/68-7; Fussilet 41/54.

⁹⁴ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 96.

etme, yapma, arınma çabası olarak tanımlayan Atay, insanın bunu gerçekleştirebilme istek ve gücüne sahip olduğunu belirtmektedir.⁹⁵

Sonuç

Hüseyin Atay'ın ahlak anlayışı, determinist ahlak anlayışı ile indeterminist ahlak anlayışı arasında yer alan otodeterminist bir ahlak anlayışı olarak tanımlanabilir. Kişinin kendi ahlaki değerlerini oluşturabilme ve bu değerlere uyabilme özgürlüğünü var sayan otodeterminist yaklaşımda kişinin, eylemlerine dair bilinçli tercihi ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda kişi, belirli bir değer ve davranış ağının hâkim olduğu bir çevre içerisinde doğmasına rağmen kendisine sunulan tutum ve davranış örneklerini arasında tercihte bulunmakta; kimisine uymayı, kimisini ise reddetmeyi seçmektedir. Kişinin benlik inşası, yapmayı benimsediği doğrular ile yapmayı reddettiği yanlışlardan oluşmaktadır. Atay'a göre bu ahlaktır. Bir başka ifadeyle Atay'a göre ahlak, kişinin düşünsel arka planını oluşturan bilgi ve inanca dayalı bir biçimde yapmayı ya da yapmamayı tercih ettiği eylemleri ile inşa ettiği benliktir. Bu benliğin kurulmasında İslam'ın rolü ise kişiye, bilgisel ve tecrübî olarak keşfettiği doğruları eyleme dönüştürme imkânı sağlayacak ve onu harekete geçirecek bir yapı sunmasıdır.

İslam'ı iyi insan projesi olarak tanımlayan Atay, dini, insanın ahlakî bir varlık olarak inşa edilmesinin ilkelerini bildiren ve insanı, bu ilkelere uymaya teşvik eden bir araç olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın ahlaki davranış ilkesi olarak insana, doğruluk, dürüstlük, adalet, ödül-yarar-evrensellik ve emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l-münker olmak üzere dört kök değer sunduğunu belirtmektedir. Bu ilkelere uyarken insanın bireysel faydadan daha ziyade toplumsal faydayı öncelemesi gerektiğini düşünen Atay, yapılan yanlışların tövbe ve salih amel/yararlı işle telafi edilmesine önem atfederek ahlakın onarıcı boyutuna da dikkat çekmektedir.

⁹⁵ Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe", 103.

Atay, dini düşüncenin yenilenmesi ve yeni bir medeniyet inşasının imkânına dair görüşlerine yer verdiği tüm eserlerinde, ahlaki konu edinmekte ve Kur'anî bir eylem felsefesi sunmaktadır. Atay'ın ahlak konusunu irdelemesinin temel gayesi, insanın doğuştan getirdiği yetileriyle sahip olduğu potansiyel onuru, iradî tutum ve davranışları ile aktüel boyuta taşımalarının gerekliliğine dair bir farkındalık oluşturmaktır. Bu doğrultuda Atay'ın önerdiği ahlak anlayışı, doğru bilgi ve imanı temel alan zihniyet inşasına dayanmaktadır.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ana Göre Araştırmalar I-III*. Ankara: Atay Yayınevi, 1997.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ana Göre Araştırmalar IV*. Ankara: Semih Ofset, 1995.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ana Göre Araştırmalar V*, Ankara: Semih Ofset, 1995.
- Atay, Hüseyin. *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995.
- Atay, Hüseyin. "Kur'an'da İnsan Problemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (1995), 3-9.
- Atay, Hüseyin. "Müslümanın Günlüğü I". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1996), 1-59.
- Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", *İslâmiyât* 1/3 (1998), 93-103.
- Atay, Hüseyin. "Dünya Barış Projesi veya İslam Manifestosu İdeolojilerin Birleştikleri ve Ayrıştıkları Hususlar". *İslâmî Araştırmalar* 12/3-4 (1999), 331-339.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'daki İlkeler*. Ankara: Atay ve Atay, 1999.
- Atay, Hüseyin. *İrade ve Hürriyet*. Ankara: Atay ve Atay, 2002.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atay ve Atay Yayınları, 2009.
- Atay, Hüseyin. *İslam'ı Yeniden Anlama*. Ankara: ATAYY Yayınları, 2011.
- Atay, Hüseyin. *Cehaletin Tahsili*. Ankara: ATAYY Yayınları, 2011.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar VI*. Ankara: ATAYY, 2012.
- Atay, Hüseyin. "Ehlu'd-Diraye-Ehlu'r-Rivaye". *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*. ed. Ahmet Kavas. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Atay, Hüseyin. *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*. Ankara: ATAYY, 2015.
- Carullah Bigiyef, Musa. *Kitabu's-Sünne*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Düzgün, Şaban Ali. "Hüseyin Atay". *Çağdaş İslam Düşünürleri*. ed. Çağfer Karadaş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Elbanî, Muhammed Nasîruddin. *Sahihi Camiussağîr ve Ziyadatıhi*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1988.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Tanju Tatlı. Ankara: Phoenix Yayınları, 2021.
- Galen, "Muhtasarun min Kitâbi'l-Ahlâk", *Islamic Philosophy: 100/Galen in the Arabic Philosophical Tradition Texts and Studies*, ed. Fuat Sezgin, haz. Paul Kraus Frankfurt: Institute for the History of Arabic- Islamic Science, 2000.

- Geertz, Clifford. *Kültürlerin Yorumlanması*. çev. Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Günel, Tuğba. “Kelam İlminin Klasik Entelektüel Karakteristiğinin Akademideki Fikrî Tezahürü: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi”. *Cumhuriyetin 100. Yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Bilimsel Hayata Katkısı*. ed. İrfan Aycan, Esra Gözeler, Nurullah Yazar. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh, *Sünen-i İbn Mace*. thk. Şuayb Arnavut. 5 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-risaleti'l-âlemiyye, 1430/2009.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kur'an-ı Kerim. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Özlem, Doğan. *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986.
- Tepe, Harun. “Değer ve Anlam: Değerler Anlamlı mıdır?”. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2009). 1-10.
- Ünal, Yaşar. “Egemenliğin Kurucu Unsurları ve Bireyin Otonomluğu”, *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 221-250.
- Yaltkaya, Şerefeddin. “Mesel-i A'lâ IV”, *Mihrab* 1/6 (1340), 170-175.
- Werkmeister, W.H. *Bir Değer Teorisinin Ana Çizgileri*. çev. A. Turan Oflazoğlu. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1959.

